

ODNOS MEMORIJA I SUVREMENE HISTORIOGRAFIJE

U prvom tekstu ovog feljtona govorilo se o pitanju definiranja vremenskog okvira suvremene historiografije u Hrvatskoj. Pokušalo se prikazati neka pitanja i dvojbe koja postoje oko toga problema i kako se pogled na to mijenjao kroz vrijeme. Ocrtane su i neke razlike koje postaje između hrvatskih i međunarodnih iskustava sa suvremenom poviješću. Ovaj tekst pozabavit će se međuodnosom memorije, kako osobne tako i kolektivne te suvremene historiografije. U naslovu je riječ memorija u množini jer se želi ukazati na postojanje više oblika memorije od osobna do kolektivne i kulturne. Kao i u prvom tekstu, ovdje nije primarni cilj sveobuhvatno analiziranje problema memorije, koja je samo po sebi veliko polje raznih istraživanja, već se želi ukazati na pojedine pojave koje obilježavaju međuodnos suvremene povijesti i memorije u hrvatskom iskustvu.¹ Raspravom o tom međuodnosu želi se potaknuti čitatelje da ga uoče i promišljaju. Kako bi se jasnije ilustrirali neki koncepti koji će se pojaviti u tekstu koristit će se dobro poznati primjeri koji će ukazati na način kako se manifestira osobna i kolektivna memorija u odnosu na neke povijesne događaje, osobe ili procese. Potrebno je istaknuti da memorija na osobnoj ili kolektivnoj razini nije samo predmet zanimanja historiografije već i drugih disciplina kao što su sociologija, antropologija, etnologija, psihologija i ovaj tekst nema pretenziju ulaziti u sve te segmente.

Slično prvom tekstu možemo postaviti pitanje koje se u neformalnim prilikama često postavlja suvremenim historiografima, je li suvremena povijest stvarno povijest? Zašto ovo pitanje tako često izranja na površinu kada se govori o temi suvremene povijesti? Odgovora ima više. Sve žive osobe koje danas sudjeluju u društvenom životu živjele su suvremenu povijest (duže ili kraće), samim time svatko ima svoju vlastitu „suvremenu povijest“ koja se često razlikuje od iskustava i znanja drugih, a posebno od znanstveno oblikovanih pogleda na prošlost. Osim osobnog iskustva o prošlosti postoji i obiteljska memorija koja se prenosi s generacije na generaciju u obiteljskom okruženju koja se također često razlikuje u pojedinim elementima od znanstvenih uvida historiografa. U ovom tekstu se obiteljska i osobna memorija tretiraju kao dio osobne memorije jer se pojedinac često oslanja i oblikuje svoje sjećanje u obiteljskom

1 Literatura koja se bavi odnosom memorije/pamćenja/sjećanja i historiografije je golema ovdje se navodi samo nekoliko primjera koji mogu poslužiti kao uvodni orijentiri u temu: *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić, S. Prlenda. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006; *Myths And Memories Of The Nation*, A. D. Smith, Oxford University Press, 2000; *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. ur. S. Bosto, T. Cipek, Zagreb: Disput, 2009; *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. ur. T. Cipek Zagreb: Disput, 2011.

krugu i ponekad je teško stvoriti distinkciju između te dvije pojave. Ako imamo na umu navedeno, onda je lako zaključiti da je suvremena povijest mjesto kojem svi imaju pristup i koje svi posredno ili neposredno interpretiraju i racionaliziraju budući da trebaju pozicionirati sebe i članove svoje obitelji u tom prošlom vremenu.

Naravno da svaka osoba ima potrebu i pravo na taj način pristupati prošlosti, ali ključni nedostaci takvog pristupa su subjektivnost, partikularnost perspektive, reinterpretacija sjećanja, zaborav, itd. Zbog toga se vrlo jednostavno može zaključiti da je suvremena historiografija kao sustavan znanstveni napor u proučavanju bliske (ili manje bliske) prošlosti neizostavan alat koji društvu omogućava da stvara slike putanje vlastitog razvoja i da se u toj većoj slici pozicioniraju i interpretiraju bezbrojne pojedinačne ili obiteljske sudbine. Ono što je pri tom bitno imati na umu historiografija kao znanstvena disciplina nema pretenziju na konačnu interpretaciju već je stalno otvorena propitivanju svojih zaključaka i ostavlja prostor za nove uvide i rasprava što nije slučaj kod memorije u svim vidovima, koja često ima pretenziju na konačan, nepromjenjiv i istinit uvid u prošlost. Bilo kakva ustupak memorije u odnosu na suprotnu interpretaciju dovodi u pitanje njenu cjelokupnu istinitost, a ako sjećanje nije istinito onda ono gubi svoju uporabnu funkciju. Zbog toga je očito da znanstvena historiografija predstavlja takmaca memoriji za kontrolu nad istinitom interpretacijom nekog događaja, osobe ili procesa.

Suvremena historiografija u odnosu sa osobnom memorijom ipak može graditi jedan dijalog koji se temelji na metodološkim pristupima koji uvažavaju i znanstveno valoriziraju osobna ili obiteljska svjedočanstva o prošlosti. Taj metodološki pristup u najširem smislu može se nazvati oralnom historijom. Ono što odlikuje taj tip istraživanja je sustavan pristup strukturiranju razgovora s više pojedinaca koji imaju iskustva ili sjećanja na neke događaje i procese. Razgovorima s većim brojem ljudi o određenim temama moguće je eliminirati određene pogreške koje nastaju u sjećanjima pojedinaca i približiti se jasnijoj slici, tu se uvijek pojavljuju određene dvojbe na koji način valorizirati određene iskaze i kako donositi prosudbe o njihovoj vjerodostojnosti itd. Ono što je zanimljivo kod ovog tipa istraživanja je i analiza o tome zašto su neki elementi memorije oblikovani na način na koji jesu, kako je tijekom vremena i naknadno znanje utjecao na interpretaciju prošlih događaja, koliko sadašnja perspektiva utječe na percepciju osobne uloge u prošlosti. Provođenjem ovog postupka istraživanja suvremena historiografija unosi jednim djelom memoriju u mozaik znanstvenog pogleda na svijet i koristi akumulirano znanje koje je uvijek pod prijetnjom nestanka. Drugi vid kako osobna memorija može ući na horizont suvremene historiografije je objava raznih oblika memoarske i dnevničke građe. Na taj način očuvana osobna memorija gubi elemente koji odlikuju usmenu memoriju koja uvijek ima mehanizme samoočuvanja. Samim činom objave takva djela ulaze u formalnu historiografiju jer postaju podložna analizama, kritičkim propitivanjima, komparacijama s drugim izvorima itd. Dijalog se u tom slučaju ne vodi sa osobama već s tekstovima, a to je polje na kojem historioografi imaju puno veće iskustvo i tradiciju.

Rezultati znanstvenog bavljenja suvremenom poviješću imaju čitav niz mehanizama kako mogu utjecati na oblikovanje javne percepcije prošlosti. Obrazovni sustav, muzejske aktivnosti, politika kulture sjećanja koja se najjasnije očituje kroz imenovanje ulica, podizanje spomenika, obilježavanje događaja iz prošlosti nameću se kao mehanizmi kako se sustavno može koristiti historiografske spoznaje u oblikovanju kolektivne memorije. Međutim, kompleksnost i složenost historiografskih istraživanja i njihovih rezultata dovodi do toga da nije moguća njihova jednostavna implementacija u javnom prostoru. Često je potrebno njihovo pojednostavljivanje, skraćivanje i pojašnjavanje kako

bi se dobili alati s kojima je moguće oblikovanje obrazovnih planova, izložbenih postova, obilježavanje mjesta od povijesnog značenja itd. Sintagma kultura sjećanja jako je prisutna je u hrvatskom javnom prostoru posljednjih godina. U tom smislu najpoznatiji institucionalni napor u pokušaju definiranja društvenog dogovora oko pogleda na problematične epizode iz hrvatske prošlosti je bilo osnivanje Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima. Produkt rada Vijeća bio je *Dokument dijaloga*² koji se sastoji od dva djela. Prvi dio pod naslovom *Temeljna polazišta i preporuke* prihvaćen je konsenzusom od strane svih članova Vijeća, a drugi dio dokumenta *O posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta* podijelio je članove vijeća te je donesen većinom glasova uz izdvojena mišljenja velikog broja članova. Ne ulazeći u detalje samog dokumenta i rada Vijeća na ovom primjeru se može vrlo jasno uočiti neslaganje oko pojedinih elemenata suvremene prošlosti koje jasno prožima profesionalnu zajednicu povjesničara i hrvatsko društvo u cjelini.

Primarna razlika koja se očitovala u radu Vijeća bio je odnos članova prema valorizaciji dvaju autoritarnih režima koji su obilježili kratko hrvatsko dvadeseto stoljeće. Kao temeljni izvor iz kojeg proizlazi navedeno neslaganje na društvenoj, ali i profesionalnoj razini može se identificirati povijesno iskustvo autoritarnog režima socijalističke Jugoslavije iz čijeg je okvira nastala suvremena Hrvatska država.

Za vrijeme postojanja socijalističke Jugoslavije postojali su trajni naponi od strane SKJ i republičkih partija kako bi se osigurao monopol na povijesnu istinu. Primarni interes za kontrolom povijesnog narativa odnosio se na pitanja: povijesti SKJ, Narodno oslobodilačkog rata, društveno gospodarskog razvoja samoupravljanja, uloge i lika i djela Josipa Broza i drugih istaknutih sudionika revolucije. SKJ imao je formalne³ i neformalne kanale kojima je utjecao na način kako se govorilo o prošlosti i kako su profesionalni historioografi proučavali prošlost. Neke teme su bile dogmatski utvrđene i njihovo preispitivanje ili kritička analiza nisu dolazili u obzir. Neke se teme s druge strane nikada nisu ni pojavljivale u istraživanjima ili u javnom prostoru npr. poratna stradanja na Bleiburgu i „križnim putevima“.

U takvim društveno političkim okolnostima stvoreni su uvjeti za odlazak jednog dijela povijesnog narativa u „ilegalu“. Veliki broj pojedinaca i obitelji u Hrvatskoj imao je drugačija sjećanja i iskustva iz prošlosti u odnosu na narativ koji je bio prisutan u javnosti i koji je kontroliran od strane partijskih i državnih vlasti. Na taj način stvorena je društvena klima koja je generirala utemeljeno nepovjerenje prema jednom djelu „znanstvenih“ rezultata koje je ostvarivala tadašnja suvremena historiografija. Iz ovog krajnje pojednostavljenog primjera vidljivo je kako nedostatak demokratskog političkog okvira koji omogućuje, uz sve ostale benefite, i slobodu znanstvenog istraživanja, ali i javne rasprave o pojedinim temama stvara preduvjete za duboke društvene i pojedinačne traume, nepovjerenja i sukobljavanja. Još jedan fenomen koji je obilježio odnos prema prošlosti i historiografiju u socijalističkoj Jugoslaviji bila je i historiografija i memorija u emigraciji koje su izmakle kontroli SKJ, ali su bili pod stalnom prismotrom i pritiskom Službe držane bezbednosti, a postojao je i strah od likvidacija kojima je socijalistička Jugoslavija pribjevala.

2 *Dokument dijaloga, Temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta*. Zagreb, 2018., <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti/2018/02%20velja%C4%8Da/28%20velja%C4%8De/Dokument%20dijaloga.pdf> (Pristup ostvaren 25. 11. 2020.).

3 Npr. Komisija za historiju Centralnog komiteta SKJ i Komisija za historiju Saveza komunista Hrvatske.

Od utemeljenja demokratske Hrvatske 90-ih prostor za problematiziranje različitih tema kako u znanstvenom smislu tako i u smislu javnih rasprava značajno se proširio. Iako, postoje različita viđenja društveno političkog razvoja Republike Hrvatske od kojih neka idu toliko daleko da se ukazuje na sužavanje prostora sloboda pojedinca u odnosu na socijalističku Jugoslaviju čak i površnim uvidom postaje vidljivo da je to potpuno promašena teza. Bez obzira što je proces izgradnje pluralnog demokratskog društva mukotrpan i dugotrajan, dosegnuta razina slobode izražavanja neusporediva je s ranijim razdobljem. Više ne postoji izravna politička kontrola nad medijima, veliki broj nevladinih organizacija egzistira na javnoj sceni kao korektiv političke vlasti, ne postoje zakonske osnove za progon pojedinaca na temelju izrečenih činjenica i stavova, ne postoje djela državnog terorizma u vidu organiziranih ubojstava, itd. Može se zaključiti da su uvjeti za znanstveno istraživanje i javno iznošenje rezultata istih tih istraživanja povoljniji nego što su ranije bili. No bez obzira na tu činjenicu i dalje postoje značajne razlike između osobnih i kolektivnih memorija i pojedinih historiografskih istraživanja. Dapače, u pojedinim se trenutcima čini kako te razlike u nekim aspektima posebno izražene. Najvećim djelom te razlike generirane su upravo na temelju osobnih memorija koje su dio osobnog iskustva pojedinaca. Profesionalno ostvareni pojedinci su svoje biografije oblikovali u razdoblju koje je danas predmet historiografskog interesa i ta povijest postaje sjecište različitih pristupa i interesa u njenom poimanju. Ljudi imaju iskustvo življenja događaja koji se danas promatraju u povijesnoj perspektivi. Veliki broj događaja iz recentne prošlosti i danas je prisutan u javnom prostoru bilo u smislu njihovog službenog komemoriranja ili kao dijela često aktivnih sudskih procesa ili pak kao dio teorija koje bi se u novogovoru mogle nazvati alternativne činjenice. Kako bi navedeno jasnije ilustrirao navest će se nekoliko primjera u kojima se ogleda živa prisutnost prošlih događaja u hrvatskom društvu danas.

Jedan od poznatijih primjera koji je posljednjih godina bio prisutan u hrvatskoj javnosti je slučaj Josipa Perkovića. Taj slučaj je arhetipski primjer kako pojedinci koji su djelovali u različitim strukturama socijalističke Jugoslavije, a kasnije su imali ulogu i državnim strukturama Republike Hrvatske interpretiraju svoju ulogu u prošlosti, ali i kako formiraju osobnu memoriju i na koji način utječu na formiranje kolektivne memorije. Slučaj Josipa Perkovića zanimljiv je na više razina on je osoba koja je imala formalne poluge moći i utjecaja u različitim vremenima i sustavima, njegova osoba je postala i jedan od sinonima za pitanje lustracije u Hrvatskoj koja nikada nije provedena. Perković je zajedno sa Zdravkom Mustačem od strane pravosudnih tijela SR Njemačke optužen i osuđen za ubojstvo hrvatskog emigranta Stjepana Đurekovića. Sam slučaj po sebi je vrlo zanimljiv iz čitavog niza aspekata, ali ono što je zanimljivo iz perspektive ovoga teksta je razgovor što ga je s Perkovićem objavio Večernji list prije njegova izručenja njemačkom pravosuđu.⁴ U tom razgovoru Perković pokušava stvoriti što povoljniju sliku o sebi u javnosti gdje interpretira svoj osobni rad, a dijelom i rad SDB u kontekstu političkih procesa

4 Ivanković, Davor; Ogurlić, Goran; Milinović, Zdravko. „Osuduje me se samo na temelju pisanja beogradskog tiska“, „Volio bih da svi dokazi i svjedočenja budu javno objavljeni“, „Ja sa smrću Đurekovića apsolutno nemam nikakav dodir“, „Ja sam za postupak u Hrvatskoj i njemu ću se prepustiti“, „Nakon 1. općeg sabora HDZ-a osvanuli su naslovi: ‘Tko je pustio ustaše u Zagreb’“. *Večernji list*, (Zagreb), on-line izdanje, 30.-31. 12. 2013., <https://www.vecernji.hr/vijesti/perkovic-znam-tko-je-ubio-durekovica-1-912516>, <https://www.vecernji.hr/vijesti/volio-bih-da-svi-dokazi-i-svjedocenja-budu-javno-objavljeni-912525>, <https://www.vecernji.hr/vijesti/ja-sa-smrcu-durekovica-apsolutno-nemam-nikakav-dodir-912534>, <https://www.vecernji.hr/vijesti/ja-sam-za-postupak-u-hrvatskoj-i-njemu-cu-se-prepustiti-912535>, <https://www.vecernji.hr/vijestinakon-1-opceg-sabora-hdz-a-u-beogradu-su-osvanuli-naslovi-tko-je-pustio-ustase-u-zagreb-912649> (pristup ostvaren 15. 11. 2020.).

koji su vodili prema osamostaljenju Hrvatske. Osim toga u razgovoru je odbacio i bilo kakovu osobnu odgovornost za likvidaciju Đurekovića, njemačko pravosuđe nije se složilo s takvom interpretacijom. Slučaj Perkovića amblematičan je utoliko jer su sličnu biografsku putanju imali mnogobrojni ljudi koji su danas na utjecajnim političkim, društvenim i poslovnim funkcijama ili su njihovi potomci na tim položajima. Samim time njihov pristup interpretaciji svojih osobnih memorija sličan je onom u Perkovićevom slučaju. Tako imamo slučaj da mnoge biografije u hrvatskom javnom prostoru započinj u 1990. godine. Naravno memorije koje su oblikova u ovim okolnostima dolaze od osoba koje su bile na pozicijama moći imale su pristup informacijama i resurse kako utjecati na određene narative u javnom prostoru.

Drugi primjer kojega možemo istaknuti kao važno mjesto u osobnoj i kolektivnoj memoriji danas u Hrvatskoj je Domovinski rat. To je tema oko koje se vodi mnogo rasprava koje polaze s osnova osobnih sjećanja i involviranosti u događaje. Kao primjer u tom smislu možemo uzeti problem opsade Vukovara. S jedne strane postoji već značajan historiografski napor da se kontekstualizira i detaljno analizira kolektivno traumatična tema opsade i pada Vukovara koji je donio respektabilne rezultate u tom pogledu.⁵ Međutim na razini osobne i kolektivne memorije o toj temi egzistira čitav niz narativa koji su u suprotnosti sa znanstveno utemeljenim zaključcima. Tu se može istaknuti kako u kolektivnoj memoriji postoji priča o tome kako je Vukovar izdan i žrtvovan i kako su vlasti u Zagrebu u datim okolnostima mogle i morale učiniti više kako bi pomogle u opstanku grada. Taj narativ počeo se formirati još u vrijeme opsade, a bio je dijelom potpomognut i propagandnim aktivnostima neprijateljske strane. U ovom slučaju vidljivo je da u osobnoj i kolektivnoj memoriji danas u Hrvatskoj postoje narativi koji su u suprotnosti sa „službenom“ kolektivnom memorijom koja se gradi od strane državnih struktura kroz obrazovni sustav i formiranje kulture sjećanja.

Najširi objedinjujući i formaliziran odnos prema prošlosti, a posebno prema suvremenoj povijesti mogao bi se okarakterizirati danas popularnom sintagmom kulture sjećanja. Kultura sjećanja u svojoj definiciji ima primarni cilj približavanje ili osvješćivanje prošlosti u sadašnjosti i jasno uspostavljanje veze između prošlosti i sadašnjosti. Primarni cilj rituala povezanih sa kulturom sjećanja nije znanstveno objektiviziran pogled na prošlost koji bi bio usporediv s historiografskim pristupom. U posljednje vrijeme rasprava o tome što je i što bi trebala biti kultura sjećanja vrlo je aktivna u hrvatskom javnom prostoru. Ono što svakako oblikuje kulturu sjećanja kao fenomen je činjenica da iza nje stoji formalni državni aparat koji ima mnogobrojne mehanizme koji mu omogućavaju stvaranje i njegovanje određenih memorija o prošlosti. U prvom redu država kroz obrazovni sustav, podizanje spomenika, imenovanje ulica, organizaciju komemoracija, isticanjem obljetnica i blagdana ima mogućnost i zadaću da formira određena znanja o prošlosti kod građana, a posebno mladih kako bi oni razvili vještine, znanja i sposobnosti postati punopravni i odgovorni članovi demokratskog društva.⁶ Naravno da se kultura sjećanja kao jasno usmjeren institucionalni napor treba temeljiti na čvrstim rezultatima historiografskih istraživanja, ali nemoguće je očekivati da bi izgradnja funkcionalne kulture sjećanja

5 O pitanju Vukovara i njegove uloge u Domovinskom ratu svakako treba istaknuti dvije knjige Davora Marijana: D. MARIJAN, 2004 – D. Marijan, *Bitka za Vukovar*, Zagreb – Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2004. te D. MARIJAN, 2013 – *Obrana i pad Vukovara*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.

6 R. POOLE, 2008 – R. Poole, Memory, history and the claims of the past. *Memory Studies* 1 (2008.), 149–166.

bila moguća pod stalnim pritiskom historiografskog revizionizma. Konstruktivan kultura sjećanja unutar svakog nacionalnog okvira trebala bi se baviti pozitivnim i negativnim aspektima prošlosti i pokušati obilježiti i komemorirati te sačuvati u kolektivnoj memoriji najbolje i najlošije povijesne epizode. S druge strane prostor preispitivanja, kritika i revalorizacije pozitivnih i negativnih aspekata nacionalne prošlosti treba primarno biti prisutan u znanstvenoj historiografiji, a od tu bi se pažljivo trebalo primjenjivati rezultate u izgradnji politike sjećanja.

Jedna važna činjenica koju treba uvažavati u okviru demokratskog društva da se osobna memorija može razlikovati ili izravno proturječiti kolektivnoj memoriji ili kulturi sjećanja budući da za razliku od autoritarnih ili totalitarnih sustava demokracija nema apsolutnu pretenziju na polje autonomije pojedinca. Autoritarni sustavi nametali su čvrsti ideološki okvir u pogledu prošlosti i vršili indoktrinaciju društva na svim razinama. Kao mehanizam za obranu od tih postupaka pojedinac je skrivao i unutar obitelji reproducirao svoju osobnu memoriju koja je bila u suprotnosti s javno nametnutim narativom. Međutim, upravo znanstvena historiografija, a pri tome napose ona koja se bavi suvremenom poviješću u hrvatskom slučaju u demokratskom sustavu ima posebno važnu ulogu. Bez obzira na autonomiju pojedinca i njegove osobne memorije koja se može razlikovati od javno prihvaćenih elemenata kulture sjećanja i kolektivne memorije u dijalogu sa znanstvenom historiografijom takvi narativi gube svoju validnost. Upravo zato suvremena historiografija treba pitanjima osobne i kolektivne memorije pristupati otvoreno i dijaloški afirmirajući i valorizirajući one elemente koji imaju znanstvenu utemeljenost, a pobijajući elemente koji ne mogu izdržati kritičku analizu i susret s drugim povijesnim izvorima.